

Чижевська М.Б.,

к.е.н., доцент, докторант Державної установи "Інститут економіки та прогнозування НАН України"

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНА ПРИРОДА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

У статті порушується питання морального змісту соціально-економічних відносин; подана класифікація основних теорій моралі.

In the article the author studies the problem of socio-economic relationship moral content; the classification of the main theories of moral is represented.

Вступ. Об'єктивні фактори розвитку суспільства полягають в: потребах; інтересах; моральних, культурних, законодавчих та інших інституціональних нормах; цілях трудової діяльності та її результатах. З цих складових породжуються об'єктивні фактори, з яких починається новий цикл суспільного виробництва. В цьому ланцюгу моральні, культурні, законодавчі та інші інституціональні норми відіграють двояку роль: з одного боку, даний елемент забезпечує моральну і законодавчу оцінку економічних інтересів. З іншого боку, – відфільтровує інтереси, що відповідають моральним та правовим критеріям, а ті інтереси, що не відповідають означеним критеріям, не реалізуються або отримують розвиток в тіньовій господарській діяльності.

Постановка завдання. В будь-якому суспільстві деяка частина суб'єктів економіки має інтереси, що вступають у суперечність моральним та правовим критеріям, переслідує нелегальні цілі та здійснює тіньову господарську діяльність. Якщо ця частина невелика, то вона не визначає моральний зміст соціально-економічних відносин. Згодом під впливом об'єктивних процесів розвитку виробничих сил та інших факторів змінюється структура потреб і характер економічних інтересів, що можуть все більше розбігатися з пануючою нормою і чинними законами. Виникає необхідність в перегляді норм господарської моралі і зміні в законодавстві, що забезпечує легалізацію економічних інтересів, котрі змінилися, та обумовлених ними цілей

господарювання. Все це призводить до перебудови всієї системи соціально-економічних відносин.

Необхідність вивчення зміни морального змісту соціально-економічних відносин, що викликана об'єктивними процесами їх розвитку, допоможе глибше зрозуміти закономірності зміни господарських систем.

Результати. Сьогодні термін "моральний", що був вперше запроваджений в науковий обіг Цицероном, застосовується у трьох основних значеннях: для позначення сукупності принципів і норм поведінки людей у відносинах один до одного і суспільства; як повчальний висновок з будь-якого вчинку, події; як повчання або наставляння. "Моральність" означає як внутрішні якості людини, засновані на ідеалах добра, честі, обов'язку і справедливості, котрі виявляються у відносинах до людей і природи, так і сукупність норм, правил поведінки людини в суспільстві та у ставленні до природи, які визначаються цими якостями. Крім того, до моралі можна віднести звичаї або уклад життя. Всі структурні елементи моралі містять ціннісні орієнтації, ціль моральної діяльності, засоби її досягнення, мотивацію, а також оцінку ймовірних результатів [3].

Мораль, як форма суспільної свідомості, володіє такими специфічними властивостями, як імперативність, нормативність та оцінювання. Перше означає, що вона спроможна панувати, приписувати певний образ дій. Нормативність вказує на спроможність визначати межі людської поведінки. Вони встановлюються двома способами: за допомогою заборон на неприпустимі форми взаємовідносин між людьми та зразків, що виражають бажані варіанти вчинків. Оцінювання моралі полягає в тому, що за її допомогою здійснюється оцінка людської поведінки як самою людиною, так і тими людьми, що її оточують. Формами такої оцінки виступають схвалення і осуд.

Властивості моралі визначають її суспільні функції. Основними з них є: регулююча, виховна, пізнавальна, світоглядна. Перша виражається в регламентації суспільних відносин, обмеженні негативних спрямувань і самоконтролі індивіда за своїми вчинками. Вона реалізується за допомогою певних норм, заповідей, правил і т. ін. Ця функція вважається провідною. Мораль є первинним регулятором суспільних відносин в тому сенсі, що вона, разом зі звичаями та традиціями, з'явилася задовго до появи держави і права в сучасному розумінні.

Виховна функція втілюється у формуванні моральної свідомості особистості, закріпленні її вимог на рівні поведінкових установок. Вона реалізується у процесі виховання, навчання,

просвітництва, практичної моральної діяльності індивіда. За її допомоги відбувається передача морального досвіду від покоління до покоління, відтворюється певний моральний тип особистості.

Пізнавальна функція моралі виражає її спроможність створювати духовний потенціал особистості. В процесі суспільної практики, у взаємодії з іншими членами колективів, людина удосконалює себе як особистість, розширює свій моральний кругозір, підвищує рівень моральної культури, духовно оволодіває тим, що є соціально значимим в різних сферах людської діяльності. Одночасно з цим реалізується світоглядна функція моралі, котра допомагає людині визначитися в системі ціннісних пріоритетів, пов'язати власні життєві спрямування з суспільним ідеалом, напрацювати тверді моральні установки і переконання.

Реалізація функцій моралі пов'язана з такими категоріями, як моральні цінності, норми, принципи. Під цінностями зазвичай розуміють значимі для людини уявлення про будь-що, як про благо, зокрема – добро, дружба, щастя, гуманізм, любов, свобода, справедливість і т. ін. Цінності створюють певну ієрархію, в якій виокремлюється вище благо та його похідні. Наявні ієрархії цінностей досить різні і залежать від панівного світогляду, релігійних традицій, офіційної ідеології, усвідомлення сутності буття. Їх досягненню сприяє дотримання певних моральних норм і принципів.

Зокрема, для релігійної свідомості абсолютною цінністю виступає Бог. Вищими цінностями є ті, що долучають людину до Бога і рятують душу. В класичному лібералізмі вищою цінністю слугує свобода індивіду. Комуністична ідеологія, в тому варіанті, що панувала в колишньому СРСР, вважала вищою цінністю суспільне благо, за якого інтереси особистості підпорядковувалися інтересам держави, суспільства, колективу.

Під нормами розуміються правила поведінки або приписання щодо тих або інших вчинків. Розрізняються норми – заборони (не убий, не кради, не прелюбодій) та норми – еталонні зразки (будь чесним, справедливим, чуйним). Норми моралі вказують на межі дозволеного. Якщо людина не дотримується таких загальновизнаних норм, її поведінка визнається аморальною. Моральні принципи виражають універсальні формули поведінки: любов до ближнього, не заподіяння шкоди і т. ін.

Процес становлення моралі на зорі людської цивілізації відбувався за такою схемою: спочатку у вигляді заборони – табу. Згодом на їх основі склалися звичаї і традиції. Моральна свідомість індивіда була невід'ємною від моральних уявлень

первісного колективу. Людина засвоювала норми поведінки, наслідуючи родичів. По мірі розвитку суспільного розділення праці, виникнення приватної власності та моногамної родини сформувалася моральна свідомість у сучасному розумінні.

На відміну від тварин, людина наділена свідомістю, і самі моральні інстинкти трансформуються і набувають якісно інший характер. У подальшому, по мірі розвитку виробничих сил, змінюється середовище проживання та відбувається ускладнення суспільних відносин, ускладнюються і розвиваються моральні уявлення людей. Однак протягом всього розвитку суспільства у моральній свідомості знаходять відображення потреби яким-небудь чином упорядкувати відносини між людьми, як у побуті, так і в процесі трудової діяльності. Незважаючи на те, що мораль як первинний регулятор людської поведінки історично передреє формальному праву та іншим формальним інститутам, сьогодні формальні інститути виступають основним регулятором людських взаємовідносин.

Мораль історична, вона змінюється по мірі зміни матеріальних та соціальних умов життя. Одночасно з цим, структура моралі містить позаісторичне ядро, яке створюють такі вічні цінності і норми людських взаємовідносин, як "не кради", "не прелюбодій", "не лжесвідчи" і т. ін. Зрозуміло, що форма проявлення цих моральних імперативів змінюється у часі, розповсюджується на більш широке коло осіб. Такі імперативи виступають в ролі базових принципів, визначаючи саму можливість існування людських спільнот. Таку обставину важливо враховувати в періоди крутих змін у суспільному житті, які супроводжує трансформація звичних моральних уявлень. Вихід за межі моральних принципів як в особистих взаємовідносинах, так і в політиці, призводить до загострення моральних суперечностей, підриває інститут довіри.

Людина як суб'єкт моральних відносин є не тільки її носієм, але і джерелом розвитку. Протягом всієї історії людства мораль змінювалася не тільки внаслідок зміни об'єктивних умов праці та побуту, але і різних ідей, релігійних уявлень, як результат накопичення соціального досвіду, законодавчої практики, виступаючи іноді прямим наслідком діяльності суспільних рухів, політичних партій та об'єднань. При цьому необхідно пам'ятати, що індивідуальна та суспільна моральна свідомість можуть не збігатися, але пануюча суспільна мораль в основному закріплюється в чинному законодавстві.

В наш час найбільш розповсюдженою є класифікація, за якою виділяються такі теорії (концепції) обґрунтування мо-

ралі. В натуралістичній концепції вимоги моралі виводяться з незмінної природної сутності людини. Зазначимо, що різними авторами вона розуміється по-різному. У деяких представників даного підходу натуралізм не є єдиною основою моральності. В простому варіанті моральні уявлення виступають як продовження та ускладнення групових інстинктів тварин, що забезпечують виживання виду в боротьбі за існування. Інші представники цього напрямку беруть до уваги принципову відмінність психіки людини від психіки тварин, роблять акцент на еволюційному походженні моралі у процесі розвитку людини як виду. Але і вони базуються на біологічно – психологічній сутності індивіду як природної істоти. Подібні погляди йдуть від ідей Геракліта та інших мислителів давності. В епоху Відродження вони представлені в етичних переконаннях Дж.Бруно. В Новий час на них спираються Д.Юм, Л.Фейєрбах та інші. Від них відштовхуються представники еволюційної етики в особі Г.Спенсера і П.Кропоткіна. Натуралістичні ідеї підтримують і теоретики утилітаризму І.Бентам і Дж.Мілль.

Основна ідея утилітаризму полягає в моральному виправданні дій, котрі призводять до досягнення найбільшої кількості щастя для найбільшої кількості людей. Тобто, моральними визнаються дії, що максимізують суспільну корисність. Ймовірним недоліком утилітарного підходу можна вважати виправдання пригнічення інтересів окремих індивідів заради прискорення можливого досягнення більшого спільного щастя. Важливим недоліком даної концепції є труднощі, що виникають при спробах пояснення вчинків, які не базуються на власному інтересі індивідів (жертвенна поведінка). Сучасні варіанти утилітарної теорії намагаються усунути деякі її недоліки. Однак при цьому залишається незмінною загальна методологічна основа даного підходу. Таким чином, моральність підпорядковується очікуваному практичному результату, корисності, що суб'єктивно розуміється.

Ще один напрямок етичної думки представлений креаціоністськими, ідеалістичними теоріями моралі. Їх прибічники спираються на її трансцендентність, незалежність від психічних або фізичних якостей людей. В креаціоністських теоріях доводиться божественне походження моральності. Відповідно до цих теорій моральний закон дарується людині Богом. Основними релігійними системами моралі є іудаїзм, християнство, іслам та буддизм. Походження етичних принципів цих світових релігій пов'язується з іменами Мойсея, Ісуса Христа, Мухаммеда та Будди. Розуміння моралі відображені у відповідних релі-

гійних джерелах (Старий та Новий Завіт, Коран та інші) [1].

В цьому ж напрямі лежать ідеалістичні теорії моралі, серед яких найбільш відомі ті, що пов'язані з іменами Платона, І.Канта, Г.Гегеля. Світ дуалістичний, як стверджував Платон, і включає видимий світ (світ явищ) та світ вічних ідей – ейдосів, котрі є прообразами всього, що є у видимому світі. Платон вважав, що сенс життя людини полягає у наближенні до світу ідей шляхом самоудосконалення. Добродісність, на його думку, є природженою, вона проявляється по мірі того, як душа людини згадує те, що знала до народження. Платон виходив з пріоритету соціальної гармонії. Він стверджував, що людина стає моральною, коли підпорядковує своє життя інтересам суспільства.

В абсолютистській концепції мораль розглядається як провідна основа людського буття. Поняття добра, справедливості і обов'язку сприймаються людиною інтуїтивно. В трактуванні І.Канта, головну роль у з'ясуванні морального сенсу вчинку відіграє людський розум. Абсолютистський підхід виходить з пріоритету обов'язку щодо понять користі, добра або щастя. Необхідність виконання морального обов'язку завжди диктує певну лінію поведінки, незалежно від того, наскільки вона узгоджується з особистим благом або раціонально зрозумілою суспільною доцільністю. І.Кант сформулював так званий категоричний імператив: "...Роби тільки відповідно до такої максими, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом" [3]. Під максимою розуміється емпіричний мотив поведінки індивіду, а категоричний імператив виступає як природжене знання. І.Кант констатує історичність моралі. Однак, разом з тим, він визнає буття Бога як найвищої істоти, що визначає доцільний порядок природи, який дозволяє людині необмежено розвиватися як моральному суб'єкту.

Г.Гегель розглядає етичні категорії як результат розвитку деякої абсолютної ідеї. Остання в своєму самовираженні проходить три стадії: суб'єктивного, об'єктивного та абсолютного духу. При цьому суспільно-історичний процес співвідноситься з об'єктивним духом, котрий саморозвивається, проходячи етапи безпосередньої моральності, абстрактного права, моралі. За Гегелем, кожна з названих етичних категорій відповідає певному історичному етапу розвитку суспільства. На його думку, моральність є об'єктивним аспектом людських вчинків, вона збігається з мораллю суспільства на даному етапі його розвитку та об'єднана з політичною свідомістю людей. Моральність виступає як подолання людиною своєї природності, умовою підпорядкування індивіда інтересам держави. У протилежність мо-

ральності, мораль виступає як суб'єктивна сторона людських вчинків, пов'язана з переконанням особистості, її оцінками та хвилюванням [3].

Космізм, як спосіб обґрунтування моралі, виходить з розуміння життя як космічного феномену, що дозволяє розглядати перетворювальну діяльність людей як вираження вселенських закономірностей. Представники природнонаукового космізму К.Цюлковський, О.Чижевський, В.Вернадський обґрунтовували необхідність пошуку конкретних шляхів управління земною еволюцією. На думку фахівців, прибічники цієї концепції перебільшують спроможності людського розуму. Практичний розум, який приймає рішення, в тому числі з побудови життя, має свою межу. Тому не має підстав вважати, що виявлені на цьому етапі пізнання закономірності остаточно і придатні як керівництво на всі часи.

Соціально-історичний напрямок в етиці пояснює походження моралі з інших позицій. Прибічники даної концепції виходять з пріоритету соціальної природи людини, що ставить її у принципово нові умови в порівнянні з іншими представниками тваринного світу. На їх думку, моральні уявлення складаються і розвиваються, головним чином, під впливом суспільних відносин. Подібні погляди знайшли відображення в працях Т.Гоббса, Дж.Локка, Ж.Ж.Руссо, французьких матеріалістів. Вагомий внесок в розвиток цього напрямку етичної мислі зробили К.Маркс і Ф.Енгельс. Вони пов'язали виникнення моралі з суспільною практикою на основі трудової діяльності, що дозволило розкрити об'єктивні причини суперечності моральних суджень, їх відносності з урахуванням класової приналежності суб'єкта моральних відносин [4].

Вимоги моралі, виходячи з характеру суспільних, перш за все, виробничих відносин, обґрунтовує соціальний детермінізм. Цілісного характеру цей підхід набув у працях класиків марксизму і в подальшому був розвинений їх послідовниками. На їх думку, мораль визначається соціальним середовищем. Вона є відносною і залежить від класу оточення, до якого належить індивід. Істинною є мораль найбільш прогресивного класу. Прибічники даної концепції практично повністю ігнорують вплив будь-яких інших факторів на становлення і розвиток моралі. При цьому індивідуальне зводиться до соціального. Відбувається фактичне отождолення моральних якостей індивіда і моральних характеристик соціально-історичних спільностей людей. Таке трактування виключає можливість індивідуаль-

ного морального вибору, що повністю розбігається з реальною практикою моральних відносин.

Конвенціоналізм, як напрям етичної думки, будує обґрунтування моралі на базі ідеї суспільної угоди. Детальна розробка цієї ідеї викладена в працях Т.Гоббса, Дж.Локка і Ж.Ж.Руссо. Вони, на відміну від прихильників соціального детермінізму, не ігнорують природну сутність людини. Зокрема, Т.Гоббс звертає увагу на природне людське суперництво, недовіру та жадання слави. На цьому підґрунті він доходить до висновку, що "поки люди живуть без загальної влади, котра тримає всіх у страху, вони знаходяться в тому стані, котрий називається війною, і саме в стані війни всіх проти всіх" [2].

В сучасних умовах висхідні положення конвенціоналізму отримали відображення в міжнародному визнанні непорушних основних прав людини. Важливим достоїнством сучасного конвенціоналізму є прагнення до пошуку таких правил суспільної взаємодії, котрі були б нейтральні щодо індивідуальних ціннісних переваг. Такий спосіб обґрунтування моралі вважається сьогодні найбільш плідним. В цих межах проявляється принципова можливість узгодження інтересів різних суспільних груп, досягнення широкого компромісу у питаннях моралі, з врахуванням перспектив соціально-економічного розвитку. Отже, практично всі відомі теорії моралі відображають ті або інші умови її становлення і розвитку.

Висновки. Трансформаційні процеси в новому українському суспільстві збіглися з історично обумовленою необхідністю прискореного реформування економіки інверсійного типу. Людство за час свого існування набуло величезного досвіду в соціально-економічному будівництві. Відповідно досить логічним виглядає процес імпорту багатьох інститутів із розвинутих країн до молодого української держави. Але тяжка спадщина радянської імперії з її командно-адміністративною системою у всіх сферах життя наклала свій відбиток на образ мислення всіх членів суспільства – від пересічних громадян до його еліти. В результаті чого моральні устої західного суспільства, які відіграють роль фундаменту для розвитку суспільних та економічних інститутів, суттєво відрізняються, а інколи навіть протилежні моральним засадам сучасної української дійсності.

Таким чином, експортовані інститути потребують адаптації до українських реалій. Більшість з них зможе прижитися на українських теренах без особливих викривлень тільки за умови досконального вивчення морального змісту соціально-економічних відносин. Усвідомлення суспільством важливості

моральної складової соціально-економічних відносин створить перспективу до більш гармонійного поєднання цінностей бізнесової свободи, творчої праці і соціальної справедливості в господарській практиці та виступить основою для економічного зростання країни та подальшої інтеграції до світового співтовариства.

Література

1. Ионова, А. Исламский взгляд на проблему человека в условиях рыночной экономики / А. Ионова // Вопросы экономики. – 1993. – №8. – С.134-143.
2. Веблен, Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 164 с.
3. Власов Ф.Б. Социально-экономические отношения: нравственные основы и институты. – М.: Машиностроение. – 2005. – 188 с.
4. Попов Л. Этика: курс лекций / Л. Попов. – М.: Центр, 1998. – 430 с.